

DZIEJE RYNKU KSIĄŻKI W CZECHACH W ŚWIETLE NAJNOWSZEJ PUBLIKACJI ZDENKA ŠIMEČKA I JIŘÍHO TRÁVNÍČKA²

Czeska nauka o książce systematycznie wzbogaca się o ambitne syn-tezy. Wciąż robią wrażenie – wydana na progu nowej epoki – *Česká kniha v proměnách staletí* (Bohatcová i in., 1990) i dwie edycje *Encyklopedii książki* Petra Voita (2008; 2006), intrygują kolejne analizy czytelnictwa (Trávníček, 2008; 2011; 2014; Prázová, Homolová, Landová, Richter, 2014). Powodem uzasadnionej zazdrości ze strony badaczy z innych państw mogą być także: opracowanie historii czechosłowackich wydawnictw literackich w latach 1949–1989 (Příbáň i in., 2014) oraz monumentalne (1661 stron) dzieje cenzury (Wögerbauer, Piša, Šámal, Janáček, 2015).

Autorami pracy, której tytuł w języku polskim brzmiałby „Kupowanie książek... Dzieje rynku książki na ziemiach czeskich”, są Zdeněk Šimeček i Jiří Trávníček – przedstawiciele dwóch różnych pokoleń i odmiennych specjalności naukowych. Pierwszy (ur. 1929) jest archiwistą, historykiem oraz bibliografem, autorem licznych prac z zakresu historii prasy, książki i dyplomatyki³; drugi zaś (ur. 1960) – filologiem, bohemistą⁴, od kilku lat specjalizującym się w badaniach czytelnictwa⁵.

¹ Uniwersytet Pedagogiczny im. KEN w Krakowie.

² Niniejszy tekst poświęcony jest głównie książce – Zdeněk Šimeček, Jiří Trávníček, *Knihy kupovati... Dějiny knižního trhu v českých zemích*, Praha: Akademia 2014, ISBN 978-80-200-2404-6, aczkolwiek odwołuje się także do kilku innych tytułów wydanych ostatnio w Czechach.

³ M.in.: Z. Šimeček, *Počátky novinového zpravodajství a novin v českých zemích (do devadesátých let 18. století)*, Brno 2011; M. Kudělka, Z. Šimeček, R. Večerka, *Česká slavistika v prvním období svého vývoje do počátku 60. let 19. století*, Praha 1995; Z. Šimeček, *Knížní obchod v Brně od sklonku 15. do konce 18. století*, Brno 2011; Z. Šimeček übersetzt von A. Hetze, *Geschichte des Buchhandels in Tschechien und in der Slowakei*, Wiesbaden 2002; J. Kubiček, Z. Šimeček, *Bibliografie města Brna*, t. 2 : *Brněnské noviny a časopisy od doby nejstarší až do roku 1975*, Brno 1976.

⁴ M.in. *Poezie poslední možnosti*, Praha 1996; *Příběh je mrtev? Schizmata a dilemata moderní prózy*, Brno 2003. Przy jego udziale powstała też antologia polskiej teorii literatury *Od poetyki k diskursu. Výbor z polské literární teorie 70.–90. let XX. století*, sestavil J. Trávníček; [přel. M. Havránková, J. Trávníček a P. Vidlák], Brno 2002.

⁵ Jest autorem nie tylko trzech przywołanych wcześniej książek, ale realizuje też szeroko

Omawiana książka to znacznie rozszerzona wersja, ogłoszonej w 2002 r. w języku niemieckim, pracy Šimečka: rozdziały dotyczące okresu do 1918 r. napisał on sam, lat 1918–1989 – obaj autorzy, a czasów współczesnych – Trávníček. Publikacja zawiera wiele tabel i kilkadziesiąt ilustracji, zaopatrzone ją także w obszerną bibliografię, słowniczek pojęć i indeks osobowy.

Autorzy zaznaczyli na początku, że postrzegają opisywane zjawiska w szerokim kontekście, szkoda jednak, że nie zdefiniowali precyzyjnie, co rozumieją pod pojęciem rynku książki. Charakteryzując społeczny obieg książki w kolejnych epokach i szukając odpowiedzi na pytania: „co się czytało i kupowało, w jakim wymiarze i w jakich warstwach, jakimi kanałami odbywała się dystrybucja książki” (s. 12)⁶, analizowali dzieje kultury i oświaty, literatury, cenzury i bibliotek, stąd też ich monografia jest niezwykle bogata faktograficznie. Jeśli chodzi o terytorialny zakres pracy, to – ze względów historycznych – wykracza ona znacznie poza granice obecnej Republiki Czeskiej. Ziemie czeskie składają się z Czech, Moraw i części Śląska; przez kilka wieków wchodziły w skład monarchii habsburskiej, bez mała zaś przez 70 lat (1918–1939 i 1945–1992) Czesi współtworzyli jedno państwo ze Słowakami – Czechosłowację – z którymi zresztą zarówno przedtem, jak i potem utrzymywali i utrzymują bardzo bliskie kontakty. Swoista

zakrojony projekt badawczy i zbiera życiorysy czytelnicze Czechów. Ogłosił do tej pory tom pt. *Knihy a jejich lidé. Čtenářské životopisy*, Brno 2013.

⁶ Numery stron w nawiasach odsyłają do omawianej książki Šimečka i Trávníčka.

jest również periodyzacja kultury czeskiej. Jej początki sięgają IX w., a za przełomową epokę – mimo rozmaitych prób rewizji – uznaje się Czeskie Odrodzenie Narodowe (1781–1848), obejmujące oświecenie, sentymentalizm i romantyzm⁷. W ciągu wieków zmieniał się też w sposób istotny terytorialny i społeczny zasięg języka czeskiego, jak również pełnione przezeń funkcje (Lubaś, 2009, s. 467–470).

Powstanie i rozwój piśmiennictwa oraz książki na ziemiach czeskich (najpierw w językach staro-cerkiewno-słowiańskim i łacińskim, później także w czeskim) wiążą się w oczywisty sposób z dziejami administracji państwa czeskiego oraz Kościoła. Powstające instytucje zakładały i pomnażały swe księgozbiory, a dzięki rozbudowie szkolnictwa znajomość pisanja i czytania wykroczyła z czasem poza duchowieństwo i szlachtę, obejmując także mieszczaństwo. Rosnący popyt wpływał zarówno na rozwój miejscowej produkcji rękopisów (głównie liturgicznych) oraz ich iluminacji i opraw, jak też importu publikacji z Włoch, Francji oraz krajów niemieckich. Stopniowo zmieniała się struktura oferty. Na skutek rewolucji husyckiej na początku XV w. kryzys dotknął miejscowy rynek piśmiennictwa katolickiego: wiele ksiąg liturgicznych przestało być potrzebne, wiele padło łupem Taborytów, którzy księgi te niszczyli lub sprzedawali, głównie odbiorcom indywidualnym. Na skutek przewagi podaży nad popytem ceny tych publikacji jednak spadały, „nadwyżki” sprzedawano więc zagranicę. W epoce odrodzenia i reformacji dogodne warunki do rozwoju znalazło za to piśmiennictwo świeckie.

Pojawienie się książki drukowanej nie oznaczało bynajmniej końca kodeksów rękopiśmiennych. Tej formy utrwalania tekstu używano zresztą z różnych względów (s. 32) – estetycznych (kaligrafia), religijnych, użytecznych (przepisywanie tekstów naukowych, poradników, podręczników, notatki), a także politycznych (by uniknąć cenzury) – jeszcze w XIX w. Pojawienie się książki drukowanej wytworzyło jednak zupełnie nową sytuację: na ziemiach czeskich (podobnie jak i w Polsce) pojawili się ze swoją produkcją drukarze niemieccy, m.in. Petr Drach ze Spiry, który miał swoje składy w Pradze, Moście, Kutnej Horze, Jihlawie, Brnie i w Ołomuńcu. Kolebką drukarstwa czeskiego było jednak Pilzno (stamtąd pochodzi pierwszy czeski druk z 1476 r.). O ile jednak drukarnie w Czechach zaspokajały głównie popyt wewnętrzny (druki pilzneńskie, praskie i kutnohorskie zachowały się przede wszystkim w zbiorach czeskich), o tyle nieco późniejsze oficyny morawskie produkowały także na rynek zewnętrzny (ich dorobek znajdziemy m.in. w bibliotekach austriackich, węgierskich i polskich; s. 42–43). Skomplikowana sytuacja polityczna i religijna, mały zasięg alfa-

⁷ Wciąż aktualne pozostaje popularne opracowanie Mariana Szyjkowskiego (1948), najnowszym zaś polskim ujęciem problemu jest fragment monografii Zofii Tarajło-Lipowskiej (2010, s. 89–132). Z licznych czeskich prac na ten temat trzeba zwrócić uwagę na książkę Vladimira Macury (1983), wznowioną ostatnio jako pierwszy tom wyboru pism uczonego i pisarza (2015).

betyzacji oraz niewielka siła nabywcza społeczeństwa powodowały jednak, że znaczne części nakładów przez lata nie znajdowały nabywców (po zmarłym drukarzu ołomunieckim pozostało np. 540 egzemplarzy *Zrcadla slavného Markrabí moravského* Bartosza Paprockiego z 1593 r.; s. 50).

Mimo przeszkód, w XV i XVI stuleciu kultura i literatura czeska systematycznie się rozwijały, formował się również czeski czytelnik. Z myślą o nim nie tylko tworzone i publikowano dzieła oryginalne, ale także tłumaczenia, np. Jiří Melantrich z Awentynu i jego zięć Daniel Adam z Veleslavína przełożyli i wydali całość Biblii (*Bible Česká*, 1549) oraz dzieła wielkich humanistów (m.in. Erazma z Rotterdamu). Wciąż jednak ważną rolę odgrywały druki łacińskie, a zwłaszcza niemieckie⁸, tym bardziej, że były one przedmiotem obrotu międzynarodowego, ich produkcja była zatem opłacalna. Firmy praskie od początku, a więc od drugiej połowy XVI w., brały aktywny udział w targach księgarskich we Frankfurcie nad Menem, a później w Lipsku (Leipziger Frühlingmesse i Michaelismesse)⁹. Ofertę swą – zdominowaną przez wydawnictwa religijne i dydaktyczne (tabela na s. 54) – adresowały one z oczywistych względów do elit społecznych i kulturalnych.

Choć sytuacja narodowościowa i przede wszystkim religijna sprawiała, że „społeczeństwo dzieliła szkoła i książka” (s. 65), choć obowiązywała cenzura, w XVI w. ukazało się w Czechach sześć tysięcy tytułów w łącznym nakładzie około miliona egzemplarzy. Poza tym kwitł przemysł i czarny rynek dzieł zakazanych, kacerskich, które często drukowano w innych krajach monarchii lub zagranicą (s. 61, 78). Książka drukowana stała się towarem. Ówczesny rynek wydawniczy był jednak rozdrobniony i silnie zróżnicowany zarówno pod względem gatunkowym, jak też regionalnie i wyznaniowo (s. 59). W Pradze i w innych miastach przeważały drukarnie i księgarnie niemieckie oraz także niemieckie zakłady introligatorskie, które zajmowały się również handlem książkami. Ponieważ jednak – jak już wspominałem – w ofercie przybywało druków czeskich, stąd rodzimi wydawcy–drukarze coraz większą wagę przywiązywali do rozwoju własnej sieci dystrybucji, w tym niestacjonarnej (handel jarmarczny, kolportaż). Dzięki temu oprócz klasztornych i szlacheckich rosły także – zróżnicowane tematycznie i językowo – księgozbiory mieszczańskie. Szacuje się, że posiadało je 25–32% spośród nich. Przybywało prywatnych kolekcji fachowych (prawniczych, medycznych), biblioteka – w połączeniu z obrazami i grafiką – stanowiła coraz częściej integralny element wnętrza domu mieszczańskiego (s. 67–69). Sprzyjało to upowszechnieniu się czytelnictwa, gdyż księgozbiór taki służył zazwyczaj także rodzinie i przyjaciołom (s. 70).

⁸ Najstarszy znany, pochodzący z 1567 r. spis książek dopuszczonych do sprzedaży przez biskupa ołomunieckiego obejmował 155 tytułów czeskich oraz 224 łacińskie i niemieckie, głównie pochodzące z drukarni praskich i brneńskich (s. 64).

⁹ Targi frankfurckie i lipskie odbywają się do dzisiaj. Szerzej w: (Weidhaas, Gossage, Wright, 2007).

Nacisk Niemców we wszystkich dziedzinach życia społecznego wywoływał coraz większy opór Czechów, którzy wystąpili zbrojnie w obronie swoich praw. Liga Katolicka zdławiła jednak czeskie powstanie, a po przegranej bitwie pod Białą Górą 8 XI 1620 r. przystąpiono do bezwzględnej germanizacji i katolicyzacji kraju. Znakomitą większością czeskich elit wymordowano lub zmuszono do emigracji, zastępując ich głównie Niemcami. Królestwo Czeskie straciło wszelką autonomię, stając się dziedziczną prowincją Habsburgów, osłabioną przez zniszczenia i straty wojenne. Zagrożone były istniejące zasoby książek, którymi skrupulatnie zajęła się cenzura, aczkolwiek „stare przedbialogórskie książki kacerskie były dobrze ukrywane, co świadczy o często emocjonalnym stosunku do książki odziedziczonej po przodkach i chętnie czytanej” (s. 79). Trwała też nielegalna dystrybucja nowych druków ewangelickich.

Zdecydowanie zmalała jednak liczba publikowanych książek czeskich, a przez następne dwa stulecia rugowano stopniowo czeszczyznę z obiegu wysokiego. Na początku XVIII w. pisano w niej jedynie dla nielicznych miłośników tego języka oraz dla ludu wiejskiego (mówiącego po czesku). Rynek książki i w konsekwencji organizacja dystrybucji były rozdzielone na „dwie sfery, niezależne od siebie, określone językiem i ceną, przy czym obie były względnie ustabilizowane” (s. 90). W okresie tym – poza modlitewnikami i drukami urzędowymi – rocznie ukazywało się zaledwie około dwudziestu dzieł w języku czeskim, potem było jeszcze gorzej, dopiero w latach 70. i 80. doszło do zauważalnego ożywienia w tym zakresie (s. 89).

Językiem literackim, oficjalnym był niemiecki i to on cieszył się prestiżem społecznym (s. 149). Rynek miejscowy zdominowali więc coraz liczniejsi wydawcy i księgarze niemieccy: był on terenem ekspansji oficyn z krajów niemieckich i Austrii, ale miał też pewne możliwości eksportowe. W XVIII w. poszerzał się zasięg książki, nakłady były coraz wyższe, pojawiło się zainteresowanie powieściami francuskimi oraz bogato ilustrowanymi edycjami niderlandzkimi. Rozpowszechnianie publikacji w języku niemieckim wspierała rozwinięta już w tym czasie informacja bibliograficzna i prasa oraz liczne i profesjonalne katalogi. Na ich korzyść działały również: bogactwo oferty, jej różnorodność tematyczna i formalna, jakość wykonania.

Zepchnięcie kultury czeskiej do niższych warstw społecznych – chłopów i drobnego mieszczaństwa – nie oznaczało jednak jej końca; przeciwnie, to także dzięki emancypacji tych grup, możliwej przede wszystkim dzięki lekturze i samokształceniu, nastąpił okres zwany Czeskim Odrodzeniem Narodowym. Dużą rolę w tym procesie odegrała literatura kramarska, eksploatująca zarówno motywy religijne, jak i świeckie, znana w Europie od XVI w.¹⁰, która na ziemiach czeskich rozwinęła się gwałtownie w połowie

¹⁰ Fenomen i bogactwo tego rodzaju piśmiennictwa opisał przed laty Julian Krzyżanowski (1926; 1934; 1962). Oprócz tego wiele dzieł wydano w serii Biblioteka Pisarzy Polskich PAU. Na gruncie czeskim ich odpowiednikiem są: opracowanie Jaroslava Kolára (1960) oraz kilka-

XVIII stulecia. Funkcjonowało tam wówczas około 200 drukarni produkujących tego rodzaju wydawnictwa, rozsianych po miastach i miasteczkach, przy czym nakłady jednego tytułu dochodziły do tysiąca egzemplarzy, co ówczesnie było liczbą znaczącą. Druki, często bez adresu wydawniczego lub opatrzone zmyśloną datą i miejscem wydania, wymykały się kontroli, ich dystrybucja odbywała się w dużej mierze za pośrednictwem kolportatorów, na targach i jarmarkach.

Upowszechnienie się pisma oraz oświaty (zwłaszcza w okresie panowania cesarza Józefa II) objęło również – choć w ograniczonym środowiskowo i formalnie zakresie – obszar języka czeskiego. Znaczący wzrost liczby szkół powszechnych i uczniów pod koniec XVIII w. (66 tys. uczniów w 1780 r.), pociągał za sobą zapotrzebowanie na podręczniki. Także Kościół przez cały czas starał się dostarczyć wiernym literaturę w ich języku ojczystym. Powstawały pierwsze czytelnie i wypożyczalnie oraz organizacje promujące czytelnictwo, głównie masońskie (s. 99–101), rosły księgozbiory prywatne. W ten sposób systematycznie i intensywnie powiększało się grono czytelników, poszerzały się też ich zainteresowania, rosły kompetencje (s. 97). Oprócz wspomnianych już drobnych i rozproszonych manufaktur produkujących literaturę popularną (jarmarczną) pojawili się prawdziwi potentaci w tym zakresie – Václav Matěj Kramerius (1753–1808) i jego syn Václav Radomil Kramerius (1792–1861). Česká expedice Václava Matěja wydawała religijne i rozrywkowe książki dla ludu, jak również pierwsze czasopismo czeskie „Krameriusovy c.k. vlastenecké Noviny”¹¹. Szczególnie ważne było w tym tytule słowo „vlastenecké”, gdyż „Vlastenec to dosłownie »patriota«, ale chodzi tu o określony sposób manifestowania tego patriotyzmu, stosowny do tamtejszych warunków historycznych, z grubsza rzecz biorąc, polegający na preferowaniu »swojskości«” (Tarajło-Lipowska, 2010, s. 91). Kolejne słowo, które nabierze nowego i właściwego czeskiej historii i kulturze znaczenia, to „buditel” – budziciel, „czynny uczestnik narodotwórczego procesu”. Oba te terminy „nie są na gruncie polskim przetłumaczalne, gdyż nie nazywały u nas żadnych zjawisk” (Tarajło-Lipowska, 2010, s. 90).

U podstaw czeskiego odrodzenia narodowego legły nie tylko idee oświecenia niemieckiego (Johann Gottfried Herder), których pokłosem było m.in. wspomniane upowszechnienie oświaty i rozwój nauki, ale także prądy sentymentalne, preromantyczne, które pobudzały zainteresowanie

naście edycji pojedynczych tekstów, w większości przeróbek lub przekładów fabuł znanych z literatury europejskiej. Spośród oryginałów, jeden – *Frantova práva* – ukazał się w Polsce (*Frantowe prawa*, 1968).

¹¹ Václav Matěj jest uznawany za pierwszego, profesjonalnego redaktora i dziennikarza czeskiego (Bednařík, Jirák, Köpplová, 2011, s. 72–76). Krameriusowie zajmują bardzo ważne miejsce w dziejach kultury czeskiej, poświęcono im wiele prac, powstało też sporo różnego rodzaju reedycji i antologii ich wydawnictw, m.in.: V.R. Kramerius, *Knížky lidového čtení*, Praha 1988.

rodzimą historią i kulturą. Przywiązanie do własnego języka i poczucie odrębności narodów monarchii opierających się germanizacji, okazało się bardzo silne. Istotnym wydarzeniem był tzw. patent tolerancyjny z 1781 r. znoszący wyłączność katolicyzmu, choć czeski protestantyzm nigdy już nie osiągnął rozmiarów sprzed 1620 r. Ograniczono cenzurę kościelną, można więc było swobodnie wrócić do czeskiego piśmiennictwa i dawnej książki. Urzędników zobligowano do poznania mowy miejscowych obywateli, w 1793 r. utworzono katedrę języka i literatury czeskiej na uniwersytecie praskim. Zniesienie poddaństwa osobistego umożliwiło w kolei przepływ czeskiej ludności wiejskiej do w większości zgermanizowanych miast. To ona wraz z drobnomiasteczkową elitą – kupcami i rzemieślnikami – stanowiła załóżek inteligencji czeskiej i trzon „budzicieli”, choć trzeba pamiętać, że znalazło się wśród nich także wielu niemieckich lub zgermanizowanych urzędników, nauczycieli i kapłanów zainteresowanych dziejami oraz kulturą ziemi, na której przyszło im żyć i pracować. Odrodzenie miało też swój wymiar towarzyski, przejawiający się w kulcie wszelkiej rodzimości czeskiej i słowiańskiej, wręcz w modzie na bycie Czechem.

Spośród wielu zasłużonych instytucji z tamtego okresu wymienić należy Macierz Czeską (zał. 1831), która m.in. przejęła pierwsze czeskie pismo naukowe „Časopis Českého museum”, wydała *Slovník česko-německý* Josefa Jungmanna (1834–1839) i *Slovanské starožitnosti* Pavla Josefa Šafárika (1837–1865). Zanim powstała i okrzepła sieć księgarska i biblioteczna, promocja i dystrybucja wydawnictw odbywała się często wysiłkiem społeczników. Duże znaczenie miały czeskie stowarzyszenia i kółka czytelnicze oraz wypożyczalnie. Stabilizacji i wzmocnieniu rynku pomagały przedpłaty i subskrypcje. Najstarszy spis przedpłat na czeską książkę pochodzi z 1797 r. i zawiera 285 nazwisk; znakomitą większość subskrybentów stanowili studenci, mieszczanie i księża (s. 166).

Dla budzicieli kluczowe znaczenie miała historia i kultura Słowian, w związku z czym obficie korzystali oni z dorobku Polaków i Rosjan. Nie ograniczali się jednak do importu ich publikacji, ale podejmowali też liczne przedsięwzięcia naukowe i wydawnicze z tego zakresu, czego przykładem może być chociażby *O słowiańskiej wzajemności* Jana Kollara. Warto też wspomnieć o ogólnosłowiańskiej karierze literackich mistyfikacji Vaclava Hanki¹².

Dynamiczna i wszechstronna działalność budzicieli oraz rosnąca dla nich przychylność społeczeństwa zaczęły przynosić efekty – poszerzała się rodzima oferta kulturalna i grono jej odbiorców (świadectwem tego były coraz większe nakłady, np. liczba prenumeratorów „Časopisu Českého museum” wynosiła w 1829 r. – 140, w 1844 r. – 1500, a w 1848 r. – 3000), rosła też rentowność przedsięwzięć w tym zakresie, a pisanie i wydawanie dzieł czeskich zaczęło

¹² Ogłosił on w latach 1819 i 1822 teksty rzekomo odnalezionych rękopisów staroczeskich, które okazały się literackimi mistyfikacjami. Odegrały one jednak ważną rolę w procesie odrodzenia, a spór wokół nich toczył się jeszcze w połowie XX w.

się po prostu oplacać (s. 139). Dokonano rekonstrukcji czeskiego języka literackiego, opracowano i wydano liczne słowniki oraz gramatyki, a także podstawowe kompendia. Wokół czasopism, wydawnictw, księgarni, kawiarni, najróżniejszych formalnych i nieformalnych stowarzyszeń oraz grup skupiały się grona entuzjastów, w ciągu kilkudziesięciu zaledwie lat ukształtowała się nowoczesna i prężna elita narodu. Oprócz wciąż dominującej literatury popularnej i dewocyjnej pojawiały się coraz częściej dzieła większej wagi – naukowe, na łamach prasy kwitła publicystyka, rodziła się krytyka literacka. W latach 40. – inaczej niż wcześniej – nie witano już z entuzjazmem każdej nowej książki czeskiej bez względu na jej treść i poziom.

Rok 1848 otwiera nowy etap dziejów czeskich, w tym literatury i książki, który trwał do momentu rozpadu monarchii i powstania niepodległej Czechosłowacji. Rozdział czwarty omawianej publikacji nieprzypadkowo zatytułowano więc „Snaha o emancipaci českého knižního trhu. Období 1848–1918” (Snaha – wysiłki, dążenie). Uświadomieni, zorganizowani i posiadający już własne elity Czesi wzięli udział w Wiośnie Ludów, wysunęli postulat utworzenia osobnej prowincji z Czech, Moraw i Śląska Cieszyńskiego. Choć zryw zbrojny został stłumiony i doszło do niekorzystnych zmian ustrojowych, to uwłaszczenie chłopów w monarchii austriackiej spowodowało w konsekwencji, że Czechy stały się wkrótce najbardziej przemysłowym krajem monarchii.

Na korzyść dalszego rozwoju rynku książki czeskiej działały wciąż: wzrost świadomości narodowej, postępująca alfabetyzacja społeczeństwa i umacnianie się pozycji języka czeskiego. W 1857 r. udział „obywateli języka czeskiego” wynosił: w Czechach 61%, na Morawach 72%, a na Śląsku 20% (s. 189). Konsekwentnie pracowano nad uzupełnieniem i uporządkowaniem terminologii fachowej¹³. Rozwijała się prasa – wśród 37 periodyków wydawanych w 1848 r. w Pradze aż 20 było czeskich, chociaż wciąż tylko niektóre z nich mogły się równać pod względem liczby czytelników z niemieckimi (s. 176). Rosły nakłady podręczników: o ile w 1847 r. wydrukowano ich 196 000, o tyle w 1858 r. – 373 035 (s. 181). Upowszechniła się czcionka łańciska, chociaż w drukach kramarskich i modlitewnikach szwabacha utrzymywała się jeszcze do lat 80. XIX w. (s. 178). Rozwijał się przemysł poligraficzny, a rozbudowa kolei usprawniła i potaniła koszty transportu oraz przesyłek pocztowych, co znacznie ożywiło dystrybucję; działały księgarnie dworcowe. Stale przybywało bibliotek, wypożyczalni, czytelników i towarzystw czytelniczych, rosły też ich zbiory (s. 191). Czeski asortyment zajmował coraz więcej miejsca w księgarniach. Choć większość z nich wciąż pozostawała w rękach niemieckich, to ich właściciele, zaczęli

¹³ M.in. w 1853 r. wydano *Německo-český slovník vědeckého názvosloví pro gymnasia a reálné školy. Od komise k ustanovení vědeckého názvosloví pro gymnasia a reálné školy*, opracowany przez Pavla Josefa Šafaříka.

dbać o to, aby wśród personelu były osoby znające język czeski (s. 184). Jeśli w dobie Odrodzenia Narodowego podstawą egzystencji rynku książki czeskiej był nabywca indywidualny, to w następnej epoce strategicznym odbiorcą zostały właśnie instytucje (s. 221).

Oferta książek stawała się coraz bardziej atrakcyjna zarówno dzięki twórczości rodzimej, jak i przekładom z literatury obcej (s. 213). Jeszcze przed 1848 r. zadebiutowała Božena Němcová, autorka niezwykle ważnego dla Czechów utworu – powieści pt. *Babunia* (*Babička*, 1855), wkrótce też pojawili się inni poeci i prozaicy, którzy weszli do kanonu, m.in. Jan Neruda, Karolina Světlá, a przede wszystkim Alois Jirásek, którego znaczenie dla Czechów porównać można do Józefa I. Kraszewskiego i Henryka Sienkiewicza razem wziętych. W latach 1860–1874 publikowano pierwszą czeską encyklopedię – *Riegrův slovník naučný* (redaktor František Ladislav Rieger, 14 tomów), a w okresie 1888–1909, jak dotychczas najobszerniejszą, 28-tomową – *Ottův slovník naučný* (Wydawnictwo Jana Otty).

Zdecydowaną przewagę na miejscowym rynku książka czeska osiągnęła w latach 90. XIX w. – jej udział w ofercie sięgnął wówczas 2/3. W ciągu 50 lat liczba firm księgarskich wzrosła ponad pięciokrotnie: ze 131 w 1857 r. do 717 w 1909 r. (s. 199). Podobny trend charakteryzował rynek prasowy: systematycznie zwiększały się nakłady periodyków czeskich oraz czeskich mutacji tytułów ogólnokrajowych. Rosła rola Czechów w korporacjach i szkolnictwie księgarskim, a nowo tworzone organizacje branżowe przybierały charakter narodowy (s. 194–195).

W ofercie dominowała literatura piękna: na jedną książkę naukową przypadają cztery „zábavné” (s. 212). Oprócz wspomnianej wcześniej książki kramarskiej, pojawiła się literatura brukowa (braková literatura, literární brak, dosł. wybrakowana, tandetna) w tanich wydaniach zeszytowych, w tym „krvavý román” (krwawa powieść). Rozwijał się marketing i nowe formy sprzedaży książek: rosła liczba reklam i katalogów (s. 216), popularne były rabaty, upusty i zniżki dla stałych klientów. Szeroka i ogólnodostępna oferta czeskiej książki i prasy przyciągała uboższych odbiorców, w tym wiejskich (s. 210–211). Emigracja zarobkowa, głównie do USA, otwierała przed wydawcami czeskimi możliwości eksportu. Trwający kilkadziesiąt lat bój o czytelnika („boj o čtenáře”, s. 198) wygrali Czesi.

Ponieważ utworzona po I wojnie światowej niepodległa Czechosłowacja nie była państwem narodowym (współtworzyli je bowiem Czesi i Słowacy, a także liczna wciąż społeczność niemiecka oraz Polacy, Rusini i Żydzi), jej polityka kulturalna i oświatowa musiała, wciąż umacniając konsekwentnie zdobycze Odrodzenia Narodowego, uwzględniać także potrzeby „młodszych braci” (Słowaków) oraz mniejszości narodowych. Trzeba przy tym pamiętać, że w 1921 r. zasięg analfabetyzmu w Czechach, na Morawach i Śląsku wynosił 2,5–3,7%, na Słowacji – 15%, a na Rusi Podkarpackiej – ponad 50% (s. 241).

W pierwszych latach, mimo ogólnego niedostatku dobrej jakości papieru, znacznie wzrosła produkcja wydawnicza (zwłaszcza w zakresie wspomnień i druków okazjonalnych), co spowodowało rosnące zakupy klientów indywidualnych. Podobnie jak wcześniej, popyt na książkę czeską stymulowały też instytucje: uczelnie, szkoły, biblioteki publiczne¹⁴ (ok. 500 tys. egzemplarzy rocznie) i niepubliczne, związane z najrozmaitszymi stowarzyszeniami (w 1919 r. było ich na ziemiach czeskich 1133; s. 275). W warunkach wolnego rynku i demokracji funkcjonował niezłe segment literatury popularnej (w tym nawet pornograficznej)¹⁵. Starano się zatem świadomie kształtować zasoby bibliotek publicznych, wydając np. spisy tytułów zalecanych (s. 274).

Znaczne spowolnienie rozwoju czechosłowackiego rynku książki nastąpiło w okresie wielkiego kryzysu, zwłaszcza w latach 1932 i 1933, co odczuły przede wszystkim firmy prywatne. Obniżano nakłady, rezygnowano z wydawania niektórych, niskodochodowych tytułów, na skutek czego znacznie wzrósł udział inicjatyw autorskich (nakładów własnych): z 8% w 1929 r. do 14% w 1935 r. Ofiarą kryzysu padła między innymi jedna z zasłużonych oficyn – Aventinum Otakara Štoch-Mariena, założone w 1919 r., wydające m.in. dzieła Karela i Josefa Čapków (s. 259–262). Kryzys spowodował natężenie dyskusji na temat honorariów autorskich, prowizji księgarzy i zysków wydawców; coraz mocniej protestowano przeciw drożyznie (s. 263).

Kilka miesięcy okrojonej Czecho-Słowacji, wreszcie ponad sześć lat Protektoratu Czech i Moraw, czyli *de facto* okupacji niemieckiej, to dla czeskiej książki, literatury i nauki czas wyjątkowy, gdyż choć napotykały na wiele ograniczeń (Doležal, 1996) (cenzura¹⁶, prześladowania Żydów i lewicy, niedobory oraz reglamentacja papieru i usług poligraficznych¹⁷), miały „przezwyciężyć stan rezygnacji, która groziła po utracie suwerenności, tchnąć w społeczeństwo i wzmacniać świadomość narodową i wiarę w przyszłość” (s. 295). Niemcy tolerowali literaturę czeską, choć bacznie przyglądali się pracy instytucji i księżnic naukowych, w których dokonano dotkliwych czystek (s. 305–306). Naród podchwycił jednak hasło „Čtěte České knihy!”, które rzucili w 1939 r. wydawcy i księgarze czescy (Mikota, red., 1939,

¹⁴ 22 lipca 1919 r. z inicjatywy Tomasza Masaryka, w kilka miesięcy po proklamowaniu Republiki Czechosłowackiej, uchwalono Ustawę o bibliotekach publicznych (Zákono veřejných knihovných obecních), która nakładała na wszystkie gminy obowiązek zorganizowania i utrzymania biblioteki.

¹⁵ Czesi dysponują obszerną monografią i bibliografią powieści zeszytowej, zwanej tam „rodokapsem” (román do kapsy czyli powieść do kieszeni) (Janáček, Jareš, 2003).

¹⁶ Autorzy omawianej książki przytoczyli kilka zabawnych przykładów ingerencji cenzury (s. 304). M.in. w książce o mężu sławnej pisarki – Nemcovej w zdaniu go charakteryzującym „Josef Němec byl povahy kruté a despotické” (Józef Nemeč był natury okrutnej i despotycznej), nazwisko „Nemeč” zamieniono na „cizinec” (cudzoziemiec).

¹⁷ Intensywne naloty alianckie na miasta niemieckie doprowadziły do zniszczenia wielu drukarni, skutkiem tego Niemcy wykorzystywali dla swoich celów zakłady na terenie Protektoratu.

s. 10). Książka czeska stała się towarem poszukiwanym, kwitła spekulacja (s. 298). Szybko wyprzedano zapasy sprzed wojny, dzieła zabronione, które Niemcy przeznaczyci na przemiał, rozchodziły się na czarnym rynku, tam też można było nabyć deficytowy papier; nowe edycje nieraz antydątowano, a żydowskich autorów ukrywano pod pseudonimami (s. 307). Do 1943 r. rosły nakłady klasyki i wydawnictw naukowych. Kanoniczna *Babička* Nemcove osiągnęła w 1940 r. 70 000 nakładu, a *Dějiny národu českého v Čechách i v Moravě* Františka Palackiego – 18 000 (s. 297). W tym czasie wyszły też m.in. pomnikowe edycje: *Co daly naše země Evropě a lidstvu* (t. 1–2, red. Vilém Mathesius, Praha 1939–1940) i *Dějiny lidstva od pravěku k dnešku* (t. 1–7, Praha 1936–1942)¹⁸. W 1940 r. wydano w Protektoracie 5559 tytułów, z czego 390 w języku okupanta, a w 1943 r. odpowiednio 4415 i 1228 (s. 297). Zanotowano wtedy także znaczny (269% i 240%) w porównaniu do 1938 r. wzrost liczby czytelników i wypożyczeń w bibliotekach publicznych (s. 305).

Zarówno pod względem etnicznym, politycznym, jak i ekonomicznym odtworzona po 1945 r. Czechosłowacja była już zupełnie innym państwem niż w latach 1918–1939. Rdzenne ziemie czeskie stały się obszarem w zasadzie jednolitym narodowościowo (93,8% Czechów w 1945 r.). Niemców praktycznie usunięto, a ich majątki skonfiskowano (tzw. Dekrety Benesza). Podobnie jak w Polsce i innych krajach, które znalazły się w strefie wpływów ZSRR, działała cenzura, stopniowo zlikwidowano niezależny ruch wydawniczy i prywatne księgarstwo (tutaj jednak łącznie z antykwariatami) oraz upaństwowiono poligrafię. Cały rynek książki podlegał od tej pory ścisłej kontroli (Fostová, 2013). Centralnie sterowana polityka kulturalna była silnie zideologizowana. W sposób szczególny promowano piśmiennictwo ZSRR i innych „bratnich krajów”, powstała nawet specjalna sieć księgarń „Sovětská kniha” (w tym największa na Placu Waława w Pradze), organizowano jej kiermasze itp. Dokonano czystek w bibliotekach, a sieć państwowych antykwariatów wyląwiała z rynku zakazane publikacje z minionych epok (s. 344). Oprócz druków zabronionych z przyczyn politycznych, wycofywano z obiegu literaturę popularną¹⁹. Zresztą przez całą epokę była ona dobrem deficytowym, którym spekulowano (s. 344). Popularyzowano czytelnictwo, jednak „nowy czytelnik”, zgodnie z wzorami sowieckimi, miał sięgać przede wszystkim po literaturę propagandowo-polityczną i fachową. Beletrystyka – odpowiednio dobrana i preparowana – znajdowała się na dole listy proponowanych zestawów, które publikowano m.in. w czasopiśmie specjalistycznych, jak chociażby „Knižní novinky” czy „Nové knihy” (s. 333)²⁰. Twórczość autorów nieprawomyślnych,

¹⁸ *Dějiny lidstva* w zamyśle i formie edytorskiej przypominają naszą *Wielką historię powszechną* Trzaski, Everta i Michalskiego z lat 30. XX w.

¹⁹ Proces ten, zapoczątkowany już w okresie okupacji niemieckiej, opisał Pavel Janáček (2004).

²⁰ Procesy te w NRD, Czechach i Polsce ukazał i porównał John Connelly (2014) wskazując, że u naszych sąsiadów miały one bardziej totalitarny charakter.

a także emigrantów politycznych dotkliwie prześladowano aż do końca lat 80. Po 1968 r. i przekształceniu CSSR w federację, pojawiły się istotne różnice w polityce wydawniczej obydwu republik, pewne tytuły dostępne były dla czeskiego czytelnikach tylko w wydaniach słowackich (s. 341). Mimo wysiłków, działania na rzecz uformowania „nowego czytelnika” poniosły klęskę, a ogromne nakłady dzieł klasyków marksizmu-leninizmu oraz współczesnych przywódców i ideologów trafiły na makulaturę („neprodejné knihy”, s. 351, 357–361). Bardziej efektywne okazały się – znane już z przeszłości – starania zmierzające do umocnienia czeskiej tożsamości narodowej. W dużych nakładach publikowano klasykę, w tym chętnie czytane dzieła Jiráska (Jiráskovská akce). Powstawały kluby czytelnika, których członkowie systematycznie nabywali kolejne tomy serii wydawniczych (s. 352–353). Do młodzieży adresowano m.in. „kodovky” (knihy odvahy a dobrodružství – odwagi i przygody, s. 348)²¹. Swoisty rytuał stanowiły „kniží čtvrtky”, we czwartki bowiem pojawiały się w księgarniach nowości, co przyciągało rzesze klientów ustawiających się w długich kolejkach (s. 361)²². Popularne i poszukiwane tytuły trafiły na czarny rynek, były też dobrym środkiem płatniczym, a nawet niekiedy łapówką przydatną przy staraniu się o usługi i inne dobra (s. 360).

Oprócz oficjalnego funkcjonowały w ówczesnej Czechosłowacji obiegi alternatywne uzupełniające ofertę rynku i omijające cenzurę (samizdat, šedá zóna), jednak ich zakres był w porównaniu z polskim drugim obiegiem – ze względu na znacznie większą represyjność systemu – niewielki (s. 367)²³. Autorzy prezentowanej publikacji wyraźnie przy tym rozróżniają działalność dysydencką od aktywności środowisk alternatywnych, niemieszczących się w oficjalnym nurcie kultury, jak również od tzw. szarej strefy, która starała się zaspokoić społeczne zapotrzebowanie na rozmaite rodzaje piśmiennictwa, wykorzystując także instytucje legalne, pozbawione jednak możliwości szerokiej dystrybucji. Największy rozgłos zyskała założona w 1969 r. Jazzová sekce, afiliowana przy Międzynarodowej Federacji Jazzowej, licząca z czasem ponad 10 tysięcy członków. Wśród licznych jej publikacji na temat muzyki, sztuki i filozofii znalazła się też powieść, niewydawanego przez państwowe oficyny, Bohumila Hrabala pt. *Obsluživalem anglielskiego króla*, co wywołało niemałą awanturę (s. 370–372). Żywo rozwijał się ruch wydawniczy na emigracji (exil), gdzie znalazło się wielu wybitnych pisarzy czeskich, m.in. Milan Kundera i Josef Škvorecký. Najbardziej znaną oficyną było Sixty Eight Publishers, założone w 1971 r. w Toronto oraz Index w Kolnie nad Renem (s. 362–366).

²¹ Warto zwrócić uwagę na swoiste i bogate czeskie nazewnictwo w zakresie literatury popularnej, z którym można się zapoznać m.in. z wydanego niedawno *Czesko-polskiego słownika terminów literackich* (Bałuch, Gierowski, 2016, s. 70 i in.).

²² Taką kolejkę możemy zobaczyć na okładce omawianej pracy.

²³ Dorobek dysydentów czeskich przyswojono polskiemu czytelnikowi w wielu przekładach, m.in. zebranych w antologii *Czeski underground* (Machovec, oprac., 2008).

Aksamitna rewolucja 1989 r. otworzyła nowy etap w dziejach Czechosłowacji, która zresztą po niespełna trzech latach podzieliła się na dwa państwa – Czechy i Słowację. Zaszły tam bardzo podobne procesy jak w Polsce (Klukowski, Tobera, 2013). Przestał praktycznie istnieć cały funkcjonujący do tej pory układ, obejmujący instytucje rynku książki, a także życia literackiego i naukowego. Zlikwidowano cenzurę, 31 lipca 1990 r. zakończył działalność Federální úřad pro tisk a informace (Urząd federalny ds. druku i informacji), a w miejsce skompromitowanego Svazu československých spisovatelů (Związek Pisarzy Czechosłowackich) powstał Obec spisovatelů (Stowarzyszenie Pisarzy). Upadały lub prywatyzowały się wydawnictwa i księgarnie, w 1992 r. nastąpił krach głównej hurtowni (Knižní velkoobchod).

Trávníček wyróżnia trzy etapy zmian: liberalizacji, transformacji i stabilizacji. Początkowo to w zasadzie pierwsze miesiące wolności, kiedy wszechwładne do tej pory ministerstwo kultury utraciło kontrolę nad sytuacją (s. 387), a rozwinęła się spontaniczna działalność wydawnicza i księgarska. Ukazywały się w dużych nakładach tytuły wcześniej niedostępne, choć kontynuowano równocześnie przedsięwzięcia rozpoczęte w minionej epoce, w tym nawet *Dziela zebrane* Lenina. W przestrzeni publicznej – na ulicach, placach, dworcach i stacjach metra – pojawiły się stoiska z książkami, na których oferowano głównie nowości. Kolejnym etapem była transformacja. W latach 1990–1992 nastąpiła mała prywatyzacja: uległa przebudowie sieć dystrybucji, a inicjatywę przejęły firmy prywatne. Zwiastunem trwającego do dziś etapu stabilizacji było nasycenie rynku i znaczna redukcja nakładów. Równocześnie rozwinął się jednak nowy system wspierania przez państwo i samorząd publikacji ważnych z punktu widzenia interesów społecznych.

Zmiany cywilizacyjne spowodowały jednak, że pozycja książki w świadomości odbiorców uległa zmianie – musi ona obecnie konkurować z szybko rozwijającą się ofertą przemysłu czasu wolnego. Czwartkowe kolejki do księgarń należą do przeszłości, teraz to książka ustawia się w kolejce do czytelnika – poprzez wzmożoną reklamę, system zniżek i bonusów (s. 391). Z rynku znikają zasłużone oficyny, a zdobywają go wydawcy światowych bestsellerów, czemu towarzyszy rozproszenie zespołów doświadczonych redaktorów. Istotę zjawiska oddaje tytuł jednego z podrozdziałów – „Vítězové a poražení” (zwycięzcy i pokonani). Ci drudzy to z jednej strony dawni potentaci – Český spisovatel, Melantrich, a także Odeon, którego nazwę kupiła w 1999 r. Euro-media Group; z drugiej – „miláček českých intelektuálů” (ulubieniec czeskich intelektualistów) literackie Nakladatelství Torst (1990); założone przez ludzi zaangażowanych w przeszłości w samizdat Nakladatelství Votobia z Olomunca (1991), które specjalizowało się w książce literackiej, humanistycznej, podręcznikach i literaturze alternatywnej²⁴; odwołujące się do tradycji dzie-

²⁴ Skłonność do tego rodzaju piśmiennictwa doprowadziła do upadku firmy w 2003 r. Kłopoty przyniosło m.in. wydanie książki kucharskiej (kuchařka) pt. *Váříme z konopím* (1995), przekład książki *Cooking with Cannabis. The Most Effective Methods of Preparing Food and*

więtnastowiecznej firmy Kristiána Hynka Nakladatelství Hynek (1994–2002), a także księgarze – np. niewielki Knihkupec Fišer w Pradze, również nawiązujący do dawnej firmy (1933), upaństwowionej w 1948 r., przez wiele lat słynący z szerokiej oferty i fachowej obsługi, dzisiaj już mniej znaczący. Z kolei zwycięzcy to m.in.: Kosmas (1999) – bardzo dzisiaj popularny sprzedawca stacjonarny i internetowy oraz Jan Kanzelsberger – właściciel największej obecnie sieci księgarskiej („Napoleonem českého knižního trhu”), wreszcie inicjatywa targowa – Podzimní knižní veletrh v Havlíčkově Brodě (Jesienne Targi Książki), które od 1991 r. po dziś dzień organizuje Markéta Smejkalová, pisarka i tłumaczka.

Wszystkie te zjawiska: krach niektórych starych, renomowanych wydawców i udane procesy przekształcenia innych, trafne oraz chybione inwestycje obcego kapitału, wreszcie narodziny, wzloty i upadki nowych inicjatyw, w tym również podejmowanych przez instytucje działające w podziemiu i na emigracji, znane są także z polskiej rzeczywistości. Specyficzne dla rynku czeskiego są natomiast liczne przedsięwzięcia nawiązujące do dawnych firm, których działalność została przerwana po 1948 r. W Czechach istnieje jednak wciąż silna i rozbudowana sieć księgarska. Wprawdzie – co jest tendencją światową – zmalała liczba księgarń stacjonarnych, jednakże jest wśród nich wiele nowych, także w stosunkowo małych miastach, niebędących ośrodkami naukowymi i kulturalnymi. Funkcjonują tam również liczne antykwariaty²⁵.

Oczywiście wyróżnione etapy zachodzą na siebie, a zwłaszcza ostatni ma też swoją dramaturgię. Określająca go „stabilizacja” odnosi się raczej do form i systemu niż do instytucji i ich funkcjonowania, tym bardziej, że wraz z przekształceniami politycznymi i ekonomicznymi zachodziły w tym okresie fundamentalne zmiany technologiczne, społeczne i kulturowe. Głównym ośrodkiem wydawniczym jest Praga (60%), drugim – stolica Moraw, Brno (14%), dużo mniejsze znaczenie mają Ostrawa, Olomuniec, Pilzno i Czeskie Budziejowice, głównie dzięki oficynom uczelnianym (Trávníček, 2013, s. 27). Dynamicznie wzrosła w tym czasie liczba wydawnictw, jednak znakomita ich większość nie odgrywa poważniejszej roli, gdyż o kształcie oferty w dużej mierze decyduje zaledwie garstka komercyjnych potentat-

Drink with Marijuana, Hashish, and Hash... wydawnictwa Ronin Publishing z Berkeley. Za rassistowską uznano z kolei pracę Petra Bakaláře pt. *Tabu v sociálních vědách* (Tabu w naukach społecznych). Jak czytamy w dostępnym na stronach Czeskiego Radia zapisie dyskusji z 2 lutego 2003 r. (*Vydání knihy „Tabu v sociálních vědách”*), http://www.rozhlas.cz/radiozurnal/publ_izurnal/_zprava/64872, książka „zwróciła na siebie uwagę i praskiej społeczności żydowskiej, a jej wydanie porównano do wydania *Mein Kampf* w Republice Czeskiej” (Přitáhla na sebe pozornost i pražské Židovské obce a její vydání je přirovnáváno k vydání *Mein Kampf* v České republice)..

²⁵ Dobrym przykładem może być tutaj chociażby, liczący 29 tys. mieszkańców, Kromieryž (Kroměř), w którym w 2015 r. znalazłem cztery całkiem przyzwoite księgarnie i dwa antykwariaty.

tów²⁶, a rynek książki akademickiej pozostaje autonomiczny. Wiele oficyń, podobnie zresztą jak w Polsce, działa w sposób chałupniczy, w prywatnych domach, garażach, a nieliczni ich pracownicy pełnią po kilka ról – są redaktorami i dystrybutorami jednocześnie („Niekiedy wydawnictwem rządzi jakiś przedziwny menadżer, który robi wszystko, niczego nie rozumiejąc”; s. 419), co skutkuje brakiem należytej redakcji, korekty, opracowania graficznego itd. Egzystencję części tych instytucji podtrzymują granty i subwencje oraz „ukryci sponsorzy” (skrytí sponzory), czyli autorzy i tłumacze, którzy nie pobierają honorariów. Towarzyszą temu, znane i u nas, patologie. Finansowana z jakiegoś projektu książka („grantovka”) drukowana jest jedynie w celu jego rozliczenia i nie trafia praktycznie do dystrybucji (s. 416–417), przy czym „ustaliło się niepisane prawo, że na swojej uczelni publikuje ten, którym się nikt nie interesuje” (s. 422).

Liberalny rynek jest oczywiście zdolny „zaspokoić większość czytelników i wszystkie poszczególne segmenty i subkultury czytelnicze” (s. 400), choć towarzysząca temu obfitość, a w zasadzie powszechny nadmiar książek („překnížkovánost”; Trávníček, 2013; Czapliński, 2013) – w stosunku do schyłku minionej epoki liczba tytułów wzrosła bowiem czterokrotnie²⁷ – prowadzi do pewnej dezorientacji klientów księgarń, którzy w efekcie nie mogą się zdecydować na zakup. „Nowości jest tyle, że nie pozostaje [w regałach] miejsca na starsze książki, które już kilka tygodni po swym wydaniu przesuwają się do tylnego skrzydła księgarni lub nawet do magazynu” (s. 414), szybko też zostają przeceniane (s. 417). Zmienił się również udział poszczególnych rodzajów piśmiennictwa w ofercie – przeważa beletrystyka, głównie popularna (s. 401), dominują przekłady (zwłaszcza z angielskiego); współczesna rodzima twórczość jest mało bądź w ogóle nieopłacalna, tylko nieliczni autorzy żyją z pisania (s. 408). Jednakże czytelnictwo w Czechach utrzymuje się na bardzo wysokim poziomie (84% w 2013 r.) (Trávníček, 2013, s. 54), a w prawie wszystkich (98%) czeskich domach są książki. Przeciętna wielkość takiej domowej biblioteczki to 250 tomów (s. 410).

Ostatni podrozdział omawianej pracy nosi tytuł „Bilanse, rozrachunki, perspektywy” (Bilance, účty, perspektivy). Zdaniem autora „polistopadowy” (1989) rynek książki w Czechach jest liberalny, otwarty i elastyczny

²⁶ W latach 2008–2012 nakładem pięciu największych wydawnictw ukazało się 11,4% tytułów; w Polsce w latach 2009–2013 wskaźnik ów wyniósł 7,5%.

²⁷ Trávníček zwraca jednak uwagę, że w tym samym czasie oferta prasowa zwiększyła się ośmiokrotnie, radiowa – dwudziestokrotnie, telewizyjna zaś – sześćdziesięciokrotnie. Z drugiej strony głęboko przekształciła się struktura cen i siła nabywcza społeczeństwa. O ile w 1989 r. za średnią pensję można było kupić około 100 książek, o tyle 10 lat później już tylko nieco ponad 80. W moim przekonaniu są to jednak wskaźniki dość problematyczne, gdyż ceny książek należy postrzegać w szerokim kontekście rynku książki, także wtórnego. Podczas gdy zdecydowanie wzrosły ceny książek nowych (katalogowe, wydawnicze), potaniał znacznie popularny asortyment antykwaryczny, jak również – na co zwraca uwagę także Trávníček – poszerzyła się oferta przecenionej książki nowej.

(otwarty np. na „mniejsze” literatury), ale też nierówny i nie w pełni przejrzysty. Wprawdzie „w relacjach wydawca – dystrybutor – sprzedawca – czytelnik jedynym pryncypium nie może być tylko ekonomiczny liberalizm”, jednakże całkowite nieliczenie się z rynkiem i czytelnikiem jest także niebezpieczne, co widać w „autonomicznym (często i autystycznym) świecie grantów i dotacji” (s. 442–443). „Wygląda na to – konstatuje przewrotnie Trávniček – że niestabilność na czeskim rynku jest zjawiskiem stabilnym” (s. 443). Choć na tle innych krajów czeski rynek książki prezentuje się całkiem korzystnie, to jednak jest mały i niedokapitalizowany, niezdolny do realizacji długoterminowych strategii. Książka odegrała w trudnych dziejach narodu i państwa ogromną rolę. Dziś problemem jest „jak książkę chronić i rozpowszechniać w normalnych czasach”, na szczęście „daleko do tego, aby stała się zwykłym towarem handlowym, na równi z odzieżą, kosmetykami czy elektroniką” (s. 445).

Monografia Šimečeka i Trávnička jest dziełem obszernym i solidnie udokumentowanym, w którym dzieje rynku analizuje się w szerokim kontekście zjawisk politycznych, społecznych i kulturowych, takich jak: wielowiekowy konflikt czesko-niemiecki, rozgrywający się na płaszczyźnie narodowej i religijnej (husytyzm), którego finałem było odrodzenie narodowe i ukształtowanie nowoczesnego narodu czeskiego, skomplikowane relacje czesko-słowackie, wreszcie spuścizna komunistyczna i transformacja. Na uwagę zasługuje ilość miejsca, jaką autorzy poświęcili nie tylko na opisanie związków Słowaków z książką i kulturą czeską, ale także na ich działania ukierunkowane na budowanie kultury własnej²⁸. Obecnie we wzajemnych, wciąż niezwykle ożywionych relacjach w obszarze kultury dominują Czesi. Ich produkcja zajmuje ok. 30% miejsca na półkach słowackich księgarni, popularne są czeskie e-booki (Správa o slovenskom knižnom trhu 2014, 2015).

Równie skrupulatnie opisali Autorzy *Khihy kupovati...* aktywność wydawniczą i księgarską mniejszości zamieszkujących ziemie czeskie i czechosłowackie w ciągu stuleci, zgodnie zresztą z tradycją czeskiego piśmiennictwa naukowego²⁹. Działalność Żydów nie ograniczała się zresztą tylko do druków hebrajskich i w jidysz, uczestniczyli oni bowiem także w niemieckim i czeskim ruchu wydawniczym oraz w księgarstwie (zwłaszcza w handlu antykwarycznym). Polacy, Rusini, Węgrzy oraz Niemcy, którzy po 1918 r. utracili dotychczasową pozycję, poprzestawali raczej na publikacjach prasowych i literaturze użytkowej, głównie podręcznikach, pozostałe rodzaje piśmiennictwa importując z macierzy (s. 244–246).

²⁸ Problemy relacji czesko-słowackich w sposób przejrzysty i przystępny opisano w popularnej w Czechach książce Pavla Kosatika (2014, s. 67–123).

²⁹ Warto zwrócić uwagę na kolejny tom monumentalnego wydawnictwa *Československá vlastivěda*, t. 7: *Pisemnictví*, red. A. Pražák, M. Novotný, Praha 1933, które obejmuje omówienie nie tylko piśmiennictwa czeskiego i słowackiego, ale także wszystkich mniejszości zamieszkujących ówczesną Czechosłowację.

Dominująca w pracy narracja chronologiczna przy jednoczesnym dążeniu do omówienia każdorazowo kompletu zagadnień, często w istocie swojej podobnych, zmusza do powtórzeń i nawiązań do poruszanych wcześniej wątków, co może też trochę dezorientować czytelnika. Są to jednak uwagi zupełnie marginalne, mamy przecież do czynienia z pracą w dużej mierze pionierską. Oprócz ogromu wiedzy i niezwykle nierzadych celnych konkluzji pokazuje ona, jak atrakcyjnym badawczo, a jednocześnie złożonym i wielowątkowym zagadnieniem jest rynek książki.

Bibliografia

- Baluch J., Gierowski, P. (2016). *Czesko-polski słownik terminów literackich*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Bednařík P., JirákJ., Köpplová, B. (2011). *Dějiny českých médií. Od počátku do současnosti*. Praha: Grada Publishing.
- Bohatcová M. i in. (1990). *Česká kniha v proměnách staletí*. Praha: Panorama.
- Connelly J. (2014). *Zniewolony uniwersytet. Sowietyzacja szkolnictwa wyższego w Niemczech wschodnich, Czechach i Polsce 1945–1956* (przeł. W. Rodkiewicz). Warszawa: Instytut Historii Nauki im. Ludwika i Aleksandra Birkenmajerów Polskiej Akademii Nauk; Oficyna Wydawnicza Aspra-JR.
- Czapliński P. (2013). Literatura a nadmiar. *Kultura Współczesna*, 1, 118–130.
- Doležal J. (1996). *Česká kultura za protektorátu. Školství, písemnictví, kinematografie*. Praha: Národní filmový archiv.
- Fostová E. (2013). *Knihy podle norem. Kulturní instituce v systému řízené kultury. Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění*. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy.
- Frantowe prawa. *Oryginał staroczeski z 1518 r.* (1968). Spolszczył, skoment. i posł. opatrzył J. Magnuszewski. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Janáček P. (2004). *Literární brak. Operace vyloučení, operace nahrazení 1938–1951*. Brno: Host.
- Janáček P., Jareš, M. (2003). *Svět rodokapsu. Komentovaný soupis sešitových románových edic 30. a 40. let 20. století*. Praha: Karolinum.
- Klukowski B., Tobera, M. (2013). *W tym niezwykłym czasie. Początki transformacji polskiego rynku książki (1989–1995)*. Warszawa: Sedno Wydawnictwo Akademickie.
- Kolár J. (1960). *Česká zábavná próza 16. století a tzv. knížky lidového čtení*. Praha: Československá akademie věd.
- Kosatík P. (2014). *Czeskie sny* (tłum. E. Zimna). Wrocław: Książkowe Klimaty.
- Krzyżanowski J. (1934). *Romans polski wieku XVI*. Lublin, Warszawa: Skł. gł. Dom Książki Polskiej.
- Krzyżanowski J. (1962). *Romans polski wieku XVI* (wyd. 2). Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.

- Krzyżanowski J. (1926). *Romans pseudohistoryczny w Polsce wieku XVI*. Kraków, Warszawa: Skł. gł. Kasa im. J. Mianowskiego.
- Lubaś W. (2009). *Polityka językowa*. Opole: Uniwersytet Opolski.
- Machovec M. (oprac.). (2008). *Czeski underground. Wybór tekstów z lat 1969–1989*. Wrocław: Oficyna Wydawnicza Atut – Wrocławskie Wydawnictwo Oświatowe.
- Macura V. (2015). *Vybrané spisy* (t. 1: *Znamení z rodu a České sny*). Praha: Academia.
- Macura, V. (1983). *Znamení zrodu. České obrození jako kulturní typ*. Praha: Československý spisovatel.
- Mikota V. (red.). (1939). *Kniha a národ 1879–1939*. Praha: Svaz českých knihkupců a nakladatelů.
- Prázová I., Homolová K., Landová H., Richter, V. (2014). *České děti jako čtenáři*. Brno: Host.
- Příbáň, M. i in. (2014). *Česká literární nakladatelství 1949–1989*. Praha: Academia.
- Šimeček Z., Trávníček J. (2014). *Knihy kupovati... Dějiny knižního trhu v českých zemích*, Praha: Akademia.
- Správa o slovenskom knižnom trhu 2014* (2015). Bratislava: Združenie vydavateľov a knihkupcov Slovenskej republiky. Pobrane 15 grudnia 2015, z <http://www.zvks.sk/wp-content/uploads/2015/06/Knizny-trh-SR-2014.pdf>
- Szykowski M. (1948). *Czeskie odrodzenie w XIX wieku*. Łódź: Czytelnik.
- Tarajło-Lipowska Z. (2010). *Historia literatury czeskiej. Zarys*. Wrocław: Ossolineum.
- Trávníček J. (2008). *Čteme? Obyvatelé České republiky a jejich vztah ke knize*. Brno: Host.
- Trávníček J. (2011). *Čtenáři a internauti. Obyvatelé České republiky a jejich vztah ke čtení (2010)*. Brno: Host.
- Trávníček J. (2014). *Překnížkováno. Co čteme a kupujeme (2013)*. Brno: Host.
- Voit P. (2006). *Encyklopedie knihy. Starší knihtisk a příbuzné obory mezi polovinou 15. a počátkem 19. století: papír, písmo a písmolijectví, knihtisk a jiné grafické techniky, tiskaři, nakladatelé, knihkupci, ilustrátoři a kartografové, literární typologie, textové a výtvarné prvky knihy, knižní vazba, knižní obchod*. Praha: Libri ve spolupráci s Královskou kanonií premonstrátů na Strahově.
- Voit P. (2008). *Encyklopedie knihy. Starší knihtisk a příbuzné obory mezi polovinou 15. a počátkem 19. století: papír, písmo a písmolijectví, knihtisk a jiné grafické techniky, tiskaři, nakladatelé, knihkupci, ilustrátoři a kartografové, literární typologie, textové a výtvarné prvky knihy, knižní vazba, knižní obchod* (t. 1–2). Praha: Libri ve spolupráci s Královskou kanonií premonstrátů na Strahově.
- Weidhaas P., Gossage C., Wright, W.A. (2007). *A history of the Frankfurt Book Fair*. Toronto: Dundurn.
- Wögerbauer M., Piša P., Šámal P., Janáček, P. (2015). *V obecném zájmu. Cenzura a sociální regulace literatury v moderní české kultuře 1749–2014* (t. 1–2). Praha: Academia.

Grzegorz Nieć

The history of the book market in Bohemia in the light of the most recent publication of Zdeněk Šimečka and Jiří Trávníček

Abstract

The history of Bohemian book culture constitutes an extremely peculiar and complex process. Dynamic and harmonious development of Bohemian language and literature during the Middle Ages and the Renaissance suddenly broke down in the subsequent periods. The defeat of the Bohemian Protestants at the Battle of White Mountain in 1620 after which re-Catholicisation and Germanisation took place was a turning point. As a result of this defeat Bohemian language and the Bohemian book were relegated to the margin of social life. However, at the turn of the 19th century a number of processes which are referred to as “the Czech National Revival” occurred. Owing to this revival during a few decades the disadvantageous trends were stopped and reversed, and Bohemian language regained its rightful dominant position in the country. Literature, theatre, education and libraries subsequently thrived, which exerted an influence upon the book market. At the same time the latter stimulated the development of readership. Its further development took place after independence was regained in 1918 and when Czechoslovakia was formed. After the country was crushed by the Germans during the occupation, the book and readership constituted an area of relative freedom of the Czech people who saw in those things a means to survive and to maintain their identity. This attitude also prevailed after 1945, despite ideologisation and bitter censorship practices. After the fall of communism, similarly as in the case of other countries of the region, an independent book market was reconstructed. Moreover, new problems which were theretofore unknown appeared. However, the book is still important for the Czech people. Readership and the book market resist disadvantageous tendencies to a much greater extent than it is the case of other countries.

Key words: Book market, Bookselling, History the book, Czechoslovakia, Czech Republic

